

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԵԿՅԱՆ ԵՐՎԱՆԴ (ԱԻ)

ԵՐԿՈՒ ՈՒՐՁԱՆԱ՝

Ներածություն

Մուծածիքի պատմությունը լուսաբանվել է Ուրարտուի, մասամբ, Ասորեստանի և Մաքաստանի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, ինչպես նաև սեպագիր տարբեր տեքստերի հրատարակություններին զուգահեռ: Ըստ այդմ, Մուծածիքը դիտվել է որպես ուրարտացիների բնօրրան և ուրարտական տերության հոգևոր կենտրոն¹: Ըստ այլոց՝ արիական (կամ մասամբ արիական) բնակչությանը, արիական իշխող վերնախավով պետական կազմավորում²: Նրա քրմապետ-արքա Ուրգանան ներկայացվում է որպես մերթ Ասորեստանին հնազանդ, անգամ ենթակա անձ, որն իրեն համարում էր ասորեստանյան արքայի ստրուկը, մերթ՝ Ուրարտուին, ակնհայտ հակասասորեստանյան կեցվածքով: Այս երևույթը դիտվել է Ուրգանայի վարած դիվանագիտական խաղ՝ ըստ անհրաժեշտության ասուրամետ կամ ուրարտամետ վտույթով³:

Մեր օրերում Ուրարտուին և Մուծածիքին վերաբերող աղբյուրների վերագնահատման, խնդիրների նորովի լուսաբանման և նոր հարցադրումների փորձ են ձեռնարկել Գ. Լաֆրանկին և Ս. Պարպուլան, Ա. Իվանչիկը, Ս. Չավադցիկին, Մ. Մալվինին, Ա. Պետրոսյանը, Մ. Հմայակյանը և այլք⁴:

Լուսաբանման կարևոր նման հարցերից մեկի՝ ուրարտա-մուծածիքյան հաշվամարտությանն ու դրա հնարավոր դրսևորումներին է առնչվում ներկայացվելիք նյութը:

Տեքստային վկայություններ

ա. ասորեստանյան աղբյուրներ.

Ուրարտական արքա Ռուսա Սարդուրուրու ժամանակաշրջանին են պատկանում Մուծածիքը կամ վերջինիս քրմապետ-արքա Ուրգանային հիշատակող ասորեստանյան արքունի դիվանների առնվազն քսան տեքստեր

(գեկուցագրեր)՝ հայ ընթերցողին գերազանցապես անձանոթ կամ էապես ճշգրտված: Մեզ հետաքրքրող, ուրարտու-մուծածիրյան հակամարտությանը վերաբերող գեկուցագրերը ընդհանուր առմամբ տասներկուսն են: Դիտարկենք տեքստերը ըստ իրադարձությունների զարգացման ստորև առաջարկվելիք հաջորդականությամբ:

Այս խմբի առաջին գեկույցը վկայում է Մուծածիրին սահմանակից ուրարտական Ուեսի մարզում ընթացող ռազմական նախապատրաստությունների և զորքերի կենտրոնացման մասին⁵: Թերևս, այս խմբի մեջ կարելի է ներառել չորս այլ տեքստեր՝ նամակներ, ըստ որոնց ասորեստանյան արքան պահանջում էր նոր մանրամասներ պարզել Ռուսայի մտադրությունների և ուրարտական կողմի հնարավոր գործողությունների մասին⁶:

Թվով չորս տեքստեր տալիս են դեպի Մուծածիր իրագործված արշավանքի նկարագրությունը՝ ուրարտական առաջապահ զորախմբի մուտքը Մուծածիր և Խալդի անտժո տաճարում մարզայետների կողմից իրականացված պաշտամունքային արարողությունը: Սպասվել է նաև ուրարտական արքայի ժամանումը, որն այդ նպատակով Ուեսիից շարժվել էր Մուծածիր՝ մնացյալ մարզայետների հետ և զորքերի հիմնական զանգվածով⁷:

Երեք այլ տեքստեր վկայում են ուրարտական քանակի և մուծածիրյան ուժերի միջև տեղ գտած ընդհարումների մասին: Ընդ որում, ռազմական գործողությունները սկսել է մուծածիրյան կողմը՝ ասորեստանյան արքունիքի պահանջով: Քաղաքում գտնվող ուրարտական առաջապահ զորախումբը՝ երկու մարզային զնդեր, ջախջախվել են, ուրարտական մարզայետներից մեկը սպանվել: Հաջորդ դրվագը վերաբերում է Մուծածիրը պաշարած ուրարտական զորքերի քանակատեղիի վրա ձեռնարկված անհաջող գրոհին, քաղաքի նվաճմանը Ռուսայի կողմից և Ուրգանայի փախուստին դեպի Ասորեստան⁸:

Վերջին խումբ աղբյուրները վերաբերում են իրադարձությունների եզրափակիչ փուլին՝ Ուրգանայի հետապնդմանը մարզայետ Կակկադանուի կողմից, վերջին ճակատամարտին՝ Ասորեստան տանող Անդարուտուի լեռնանցքում, և Ուրգանայի գերեվարությանը: Նշված իրադարձությունների հետ կախելի է առնչել խիստ վնասված երկու այլ տեքստեր, որոնցից մեկը ռազմական գործողությունների ենթատեքստում հիշատակում է Ուրգանային և Ռուսային⁹: Մեզ հետաքրքրող այս վերջին տեքստում հիշվում է նաև Մուծածիրում ինչ-որ մեկին (մարզայետ¹⁰, արքա¹¹) հաստատելու մասին¹²:

Բ. ուրարտական աղբյուրներ

Ասորեստանյան աղբյուրների վերաբերյալ փաստերը հավաստում են գտնում Մուծածիրի մերձավորությամբ քարձրացված ուրարտական երկվեզու կոթող-վիմարներում (Թոփուզավա, Մերգե Զարվան, Մովանա):

Թովուզավայի արձանագրության համաձայն, Մուծածիրի նվաճումից հետո Ուրզանան Ռուսայի կողմից հաստատվում է տեղի մարզպետ. այնուհետ նաև երկրի արքա: Փաստորեն, աղբյուրի տվյալները չեն վկայում տեքստում հիշատակվող Ռուզանայի ունեցած իրական իշխանության մասին: Այնուհաստի, սկզբնապես մա չէր երկրի առաջնորդը (իհարկե, եթե հավաստի են առաջարկված ընթերցումները)¹⁰:

Թովուզավայի կրկնօրինակը հանդիսացող Մովանայի ծավալուն արձանագրությունը հայտնում է հավելյալ մանրամասներ՝ Ռուսայի դեմ Մուծածիրի առաջնորդի թշնամական քայլերի մասին: Նույն տեքստում առաջին անգամ և ուղղակիորեն շեշտվում է տեղ գտած ռազմական գործողությունների մասին, որի արդյունքն էր Ուրզանայի գերեվարությունն ու գահազրկումը¹¹: Այս փաստը, հիշվում է մաև ասորեստանյան աղբյուրներում: Ընդ որում, դրանցից մեկը վերաբերում է արդեն գերեվարված Ուրզանային և մյուս մուծածիրցիներին, որոնք տարվել էին Ուեսի, ուր և, չի բացառվում, ենթարկվել մահապատժի¹²:

Մյուս կողմից, Թովուզավայի տեքստի վերընթերցումը աներկբա վկայում է Ուրզանայի վախճանի մասին: *zašguḫi*՝Մռանանի արտահայտության համար, առանց երկմտանքի, կարելի է առաջարկել նման թարգմանություն¹³:

Մովանայի կողմից վերը բերված տեղեկությանը հաջորդում է Ուրզանային գահ բարձրացնելու մասին դրվագը: Հավելյալ մանրամասնություններով նույնն է վկայում նաև Թովուզավայի արձանագրությունը¹⁴:

Փաստորեն, զործ ունենք ակնհայտ հակասությունների հետ, երբ մի դեպքում Ուրզանան համարվում է գահազրկված և անգամ սպանված, իսկ մյուս կողմից նշվում է Ուրզանայի «նոր գահակալության» մասին: Նման պայմաններում որքանով է հնարավոր գահին տեսնել նույն Ուրզանային, երբ, թվում է, վերջինս այլևս գոյություն չուներ:

Մյուս Ուրզանա

Ուրզանա անունը, որպես Մուծածիրի առաջնորդի, հանդիպում է հետագա աղբյուրներում ևս՝ մեկ էական տարբերությամբ: Անձնանվան բոլոր հիշատակումներն արդեն պատկերում են, ուրախակալ քաջարձակ ազդեցության տակ գտնվող անձի, որը այդպիսին մնաց իր գահակալության ողջ շրջանում: Նա Ռուսայի կողքին էր տեղաբնակ. բոլոր դժվարին օրերին (աստուրա-ուրարտական հակամարտություն, կիմերական արշավանք և այլն), ի վերջո, դրա համար հատուցելով «վաճակ» ընտանիքի¹⁵ անկրի կորստյամբ (Մարգոն Ա-ի «VIII տարվա արշավանք»՝ Ուրարտու և Մուծածիր):

Ինչ խոսք, հնարավոր է թվում ենթադրել, որ հետագայում շարունակաբար հիշվող Ուրզանան, որ կարող էր և պատկանել այլ անձի (մյուս Ուրզանա), կարծես՝ մինչև նույն արքայատոհմից, եթե նկատի ունենանք

ուրարտական աղբյուրների որոշ վկայություններ: Այս պարագայում, քննարկվող անունը կարելի է ընդունել իբրև մուծածիրյան մեծ հովվի գերագույն հոգևոր կոչում կամ որպես դինաստիական անուն /զահանուն (հմմտ. հայ քրմապետ Արձանի անունը¹⁵):

Թվագրումը

Ոչ ուրարտական և ոչ էլ ասորեստանյան վերը հիշված աղբյուրները չունեն հստակ թվագրություն¹⁶: Վերջնական չեն նաև Ուրարտուի արքա Ռուսա Մարդուրուդու՝ գահակալության թվականները: Ասկայն, բազմաթիվ նկատառումներ այնուամենայնիվ թույլ են տալիս առաջարկելու մուծածիրյան դեպքերի մոտավոր թվագրություն Աալմանասար V-ի իշխանության վերջին և Սարգոն II-ի կառավարման առաջին տարիներով (Ջ.ա. 724°-721°թթ.), երբ, օրինակ, Ասորեստանը զբաղված էր Հրեաստանի դեմ մղվող ծանր պատերազմով և դրանով իսկ անկարող՝ խոչընդոտելու Ռուսայի գործողությունները Մուծածիրում:

Պատմական եանախորք

Մուծածիրի նկատմամբ լիակատար վերահսկողություն հաստատած Ռուսան այնուամենայնիվ չփորձեց երկիրը միացնել ուրարտական տերությանը, քերևս չկամենալով խախտել Մուծածիրի՝ որպես «միջազգայնորեն ճանաչված սրբազան քաղաք»-ի հնուց ի վեր ձևավորված իրավունքները¹⁷: Ասորեստանյան արքունիքի թույլ փորձը՝ տեղի ուժերով խոչընդոտելու Ռուսային, ավարտվեց անհաջողությամբ: Ուրարտական տերությունը սկսեց առավել մեծ չափերով միջամտել տարածաշրջանային գործերին: Հետագա աղբյուրները գծագրում են գործողությունների արդեն փորձված ձեռագիր. Ռուսայի քաղաքականությունը՝ այս կամ այն երկրում իշխանության բերելու ցանկալի անձանց, մեծ կամ փոքր մասշտաբներով կրկնում էին մուծածիրյան իրադարձությունները: Այսպես, ռազմական միջամտությունների շնորհիվ Ջիկիրտու երկրում իշխանության բերվեց Միտատտին, Անդիայում՝ Տելուսինան, Ուիշդիշում՝ Բազդատսին, արդեն վերջիններիս ձեռքով և Ռուսայի անմիջական աջակցությամբ Մանայում սպանվեց երկրի ասսուրամեա արքա Ածան և զահ բարձրացվեց Ուրոտսունուն, Խաբիսի երկրում իրականացված իշխանավախության արդյունքում տեղի թագուհու և անչափահաս¹⁸ թագածառանգի փոխարեն զահին բազմեցվեց ուրարտուհի:

Եզրահանգումներ

ա. Այսպիսով, ասորեստանյան և ուրարտական աղբյուրները վկայում են Ուրարտուի և Մուծածիրի միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին, որի արդյունքում Մուծածիրում վերահաստատվեց ուրարտական ազդեցությունը:

բ. Ամենայն հավանականությամբ, Մուծածիրում իրականացվեց իշխանափոխություն, սպանվեց երկրի քրմապետ-արքուն, գահ բարձրացվեց ուրարտամեա կողմնորոշման անձ:

գ. Աղբյուրները գծագրում են Ռուսայի իրագործած մի քաղաքականություն, որի նպատակն էր Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև ընկած երկրներում տապալել ասորեստանյան ազդեցության տակ գտնվող և նրա հովանավորությունը վայելող ուժերին՝ իշխանության բերելով ուրարտամեա անձանց և օգտագործելով նրանց Ասորեստանի դեմ:

դ. Սեպագիր աղբյուրները քերև կարող են վկայել Ուրգանա անվան ոչ պարզապես անձնանուն լինելու օգտին. դրա տակ հնարավոր է տեսնել տարբեր անձանց, տվյալ ժամանակահատվածի համար երկու զահակալների՝ երկու Ուրգանայի:

YERVAND GREKYAN

(IOS)

TWO URZANAS?

The paper deals with the military confrontation between the Urartian Empire and the land of Muşasir/Ardini. Based on analysis of twelve Assyrian and some Urartian cuneiform inscriptions the author gives preliminary comments on the reasons, main enlargements and the results of the confrontation, on dating of the sources, consequently - of the events. It is also suggested to consider the name of the King of Muşasir - *Urzana* as title/throne name of "great shepherds" of the holy city and the land of Muşasir. It seems possible to recognize at least two different leaders under the name of Urzana of the land of Muşasir.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Меликишвили Г.А., К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, № 4, с. 21сл.; он же: Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, № 2, с. 37сл.; он же: Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наир-Урарту, Тбилиси, 1954: Дьяконов И.М., История Мидии от древнейших времен до конца IV в., М.-Л., 1956. Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959; Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту), Ереван, 1970 լուսնմախիրություններում և այլուր:

2. Грантовский Э., Ранняя история иранских племен в Передней Азии, Москва, 1970, с. 298сл.; Амаякян С., Варуна-Ахурамазда и Уарубаине-Багмашту. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, с. 48-49. Burney Ch., The God Haldi and the Urartian State, in Mellink M.J., Porada E., Özgüç T. (eds.), "Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç", Ankara, 1993: 108-109. Петросян А., 'Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди, «Հայկական «Սառնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը», Երևան, 2004, էջ 50-51 և այլուր: Ամփոփ պատմությունը՝ R.M. Boehmer – M. Salvini, *Muşaşir, RLA*, vol. VIII, 1993-1997: 444-450.
3. Меликишвили Г., 1954: 291-294. K. Kessler, Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg.), *Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Xenia, 17, Konstanz, 1986: 65 և այլուր:
4. Lanfranchi G.B. –Parpola S., The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, SAA, V, Helsinki, 1990, p. XVIII, XX (այսինքնով՝ SAA V). Ivantchik A., Les Cimmériens au Proche-Orient, *Orbis Biblicus et Orientalis*, Bd. 125, Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993: 45ff. Zawadzki S., Review of A.I. Ivantchik, *Les Cimmériens au Proche-Orient* (Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993), "Orientalia", vol. 65, 1996: 47. Salvini M., *Muşaşir* (A. Historisch), 445. Kravitz K.F., A Last-Minute Revision to Sargon's Letter to the God, *JNES*, vol. 62, No. 2, 2003: 81-95. Тер-Мартirosов Ф., О царе Армении Барзанесе, *ՊԲՀ*, թիվ 1, 2000: 185-198: Петросян А., Указ. соч., с. 53. Դևեջյան Ս. – Հմայակյան Ս., Լոռիքերդյան կոյարգեզաձև կմիրքների շուրջ, *Տարեգիրք*, Երևան, 2004: 39 և այլուր):
5. SAA V, No. 87.
6. SAA V, No. 85'-86', 114', 128'.
7. SAA V, No. 11, 88, 147-148.
8. Parpola S., The Correspondence of Sargon II, part I: Letters from Assyria and the West, SAA, I. Helsinki, 1990, No. 30'; Lanfranchi G.B. –Parpola S., SAA V, No. 12, 130.
9. SAA V, No. 89, 187, 191.
10. Ըստ Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, № 387-ի (նշված գրականությամբ): Հմմտ., սակայն, Salvini M., I documenti, in Pecorella P.E., Salvini M. (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia, Incunabula Graeca LXXVIII*, Roma, 1984: 87ff. idem. *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 1995: 83.
11. André-Salvini B. – Salvini M., The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran), *SMEA*, 44/1, 2002: 21-23: Assyrian Version, 40'-48'.
12. Տեքստում ասվում է. նս դեռ չեմ լսել, քե ինչ պատահեց այդ մարդկանց հետ, արդյոք նրանք սպանվել են, քե արտաքսվել: Տեք SAA V, No. 89 և 112.

13. Բառացի՝ սպանեցի/ռչնչացրի Ուրգանային: Տես և հմմտ. Salvini M., I documenti, Roma, 1984: 91, ապա և Van Loon M., Review of Pecorella P.E., Salvini M. (eds.), Tra lo Zagros e l'Urmia (Roma, 1984), Bibliotheca Orientalis, XLIV, No. 1/2, January-Maart, 1987: 261.
14. Salvini M., I documenti, 1984: 84ff. (Assyrian Version, 18'-21'. Urartian Version, 20'-21'). André-Salvini B. – Salvini M., SMEA, 44/1, 2002: 22-23: Assyrian Version, 48'-52'.
15. Համադրությունը՝ Հակոբյան Ռ., Արարատյան քաղաքական վերջին տարիների ժամանակագրության մասին, «Գարուն», քիվ 5, 1992, էջ 78-81:
16. Հավանական քվարքրումները տես նաև Дьяконов И.М., Ассириовавилонские источники по истории Урарту (ВДИ, № 2-4), 1951, тексты № 2-7.
17. Բնորոշումը՝ Salvini M., Muşasir, S. 445.